

ЗАПОБІГАННЯ В'ЯЗНИЧНІЙ СУБКУЛЬТУРІ ТА ІЄРАРХІЇ ІНОЗЕМНИЙ ТА УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД

Чернігів 2026

**МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ
ПЕНІТЕНЦІАРНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ**

**Галай Андрій Олександрович,
Кисельов Дмитро Валентинович**

**ЗАПОБІГАННЯ В'ЯЗНИЧНІЙ СУБКУЛЬТУРІ
ТА ІЄРАРХІЇ.
ІНОЗЕМНИЙ ТА УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД**

Наукове дослідження

Чернігів 2026

УДК 343.81:316.723(100+477)

Г15

Рецензенти:

Симкович А. – PhD у галузі кримінології, старший науковий співробітник Йоханнезбурзького університету, Південно-Африканська Республіка;

Liivak Н. – проєкт-менеджер у Коледжі з в'язничної служби Естонської академії наук безпеки (2000–2005 рр. – заступник начальника в'язниці Харку; 2016–2024 рр. – начальник Талліннської в'язниці).

Галай А. О., Кисельов Д. В.

Г15 Запобігання в'язничній субкультурі та ієрархії. Іноземний та український досвід : наукове дослідження / Пенітенціарна академія України. Чернігів : ПАУ, 2026. 40 с.

У науковому дослідженні «Запобігання в'язничній субкультурі та ієрархії. Іноземний та український досвід» висвітлюються причини виникнення та функціонування тюремної субкультури в установах виконання покарань України та інших країн. У дослідженні проаналізовано офіційні документи міжнародних організацій, практику ЄСПЛ, звіти та стандарт Європейського комітету із запобігання катуванням (СРТ), вивчено позитивний досвід протидії злочинному впливу в пенітенціарних системах.

Дослідження призначено для науковців, практиків пенітенціарної системи, студентів юридичних і психологічних спеціальностей, а також усіх, хто цікавиться проблемами реформування кримінально-виконавчої системи України.

УДК 343.81:316.723(100+477)

© Галай А. О., Кисельов Д. В., 2026

© Пенітенціарна академія України, 2026

ЗМІСТ

ПОХОДЖЕННЯ І ОПИС ПРОБЛЕМ В'ЯЗНИЧНОЇ СУБКУЛЬТУРИ В УСТАНОВАХ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ (СІЗО)	4
АНАЛІЗ ОФІЦІЙНОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЩОДО СТАНУ В'ЯЗНИЧНОЇ СУБКУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ ТА В ІНШИХ КРАЇНАХ	15
• Практика ЄСПЛ щодо в'язничної ієрархії	
• Звіти Європейського комітету із запобігання катуванням (СРТ)	
• Стандарт Європейського комітету із запобігання катуванням (СРТ)	
ПОЗИТИВНІ ПРАКТИКИ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННІЙ СУБКУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ ТА В ІНШИХ КРАЇНАХ	27
РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ЗМЕНШЕННЯ ВПЛИВУ В'ЯЗНИЧНОЇ СУБКУЛЬТУРИ ТА ІЄРАРХІЇ В ПЕНІТЕНЦІАРНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ	35

ПОХОДЖЕННЯ І ОПИС ПРОБЛЕМ В'ЯЗНИЧНОЇ СУБКУЛЬТУРИ В УСТАНОВАХ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ (СІЗО)

Сучасна пенітенціарна система України перебуває у стані тривалої трансформації, метою якої є не лише модернізація інфраструктури, а й подолання системних викликів, серед яких особливе місце посідає руйнівний вплив в'язничної субкультури.

Станом на 2024 рік, як зазначив начальник Департаменту стратегічних розслідувань Національної поліції Андрій Рубель, на території України перебувало шість осіб з найвищої категорії кримінальної ієрархії — так званих «злочинців у законі», частина з яких утримувалася в СІЗО та установах виконання покарань¹. Такі особи зберігають свій вплив на кримінальне середовище, що сприяє подальшому формуванню тюремної субкультури, яка становить загрозу безпеці, правопорядку й процесу ресоціалізації в Україні. Відповідно, нинішня пенітенціарна система має проблеми, пов'язані з ієрархією у в'язницях, що проявляється у співіснуванні найвищої «верхівки» кримінальних авторитетів та найнижчої ланки — соціально відторгнутих і дискримінованих категорій засуджених, між якими підтримується жорстка субкультурна стратифікація.

На проблему існування тюремної субкультури в Україні неодноразово звертав увагу Європейський комітет із запобігання катуванням (СРТ) у своїх звітах та рекомендаціях.

Існування тюремної ієрархії та субкультури спричиняє: формування «тіньових» центрів влади («смотрящі», «авторитети»), поширення насильства та принижень залежно від зайнятого статусу в ієрархії, корупційні зв'язки персоналу з кримінальним середовищем, функціонування нелегальної економіки (наркотрафік, азартні ігри, «данина» тощо). Саме тому її наукове осмислення та вироблення дієвих механізмів протидії є важливими для забезпечення безпеки, правопорядку й ефективної ресоціалізації засуджених. У 2025 році Європейський комітет із запобігання катуванням (СРТ) затвердив оновлений стандарт, у якому особлива увага приділяється питанням протидії злочинному впливу і тюремній ієрархії.

¹ Перун В. Нацпол повідомив про те, скільки представників криміналітету перебуває під санкціями і не може потрапити в Україну. *LB.ua*. URL: <https://surli.cc/vqgrpj> (дата звернення: 05.09.2025).

Метою дослідження є наукове осмислення та комплексний аналіз феномену в'язничної субкультури й тюремної ієрархії, з'ясування їх причин, умов виникнення та негативних наслідків, а також розроблення й адаптація ефективних механізмів і підходів для підвищення результативності протидії злочинному впливу в установах виконання покарань України з урахуванням національного та найкращого міжнародного досвіду.

Для загального розуміння пропонуємо визначитися з ключовими дефініціями.

Хенфлер Р. (2013) зазначає, що «субкультура» — це не статична система поведінки і цінностей, що існує окремо, а радше динамічний соціальний процес, який ми використовуємо для опису та розуміння сегментів соціального життя, у яких індивіди спільно створюють, переосмислюють та виражають свої практики і цінності, що відрізняються від домінуючих.²

При цьому в'язнична субкультура поширена й за межами України та має різні причини виникнення і зазвичай негативні традиції щодо взаємодії з адміністрацією та впливу на досягнення цілей покарання^{3; 5; 7; 12}.

У радянських в'язницях «в'язнична ієрархія» охоплювала розподіл в'язнів за неформальним кримінальним, кримінально-соціальним статусом, ступенем підтримки норм в'язничної субкультури, участю у спільних діях проти адміністрації⁴. Ця система зазнавала подальшої трансформації, зберігаючи здатність до адаптації та відтворення в нових сучасних умовах.

Варто чітко розрізняти поняття «кримінальна субкультура» та «в'язнична субкультура». Хоча, на перший погляд, вони видаються тотожними, проте кожне має свої специфічні риси та функціональні особливості.

Кримінальна субкультура є ширшим поняттям і охоплює різноманітні форми злочинної поведінки як у пенітенціарних

² Haenfler R. Subcultures: The Basics. Taylor & Francis. URL: <https://www.taylorfrancis.com/books/mono/10.4324/9781315888514/subcultures-basics-ross-haenfler> (date of access: 17.11.2025).

³ CPT/Inf (2025) 12. Informal prisoner hierarchy. Official edition. Council of Europe, 2025. 26 p. URL: <https://surl.li/lbkniit> (date of access: 17.06.2025).

⁴ Комітет із запобігання катуванням попереджає про серйозну переповненість в'язниць і неформальну ієрархію в'язнів у Європі. *Офіс Ради Європи в Україні*. URL: <https://surl.li/qpuymt> (дата звернення: 10.07.2025).

установах, так і в суспільстві загалом. Вона містить субкультуру організованої злочинності, субкультуру професійних злочинців тощо. Як зазначає дослідник Нікола Маліція (2021), до основних типів субкультур належать:

- 1) кримінальна субкультура;
- 2) в'язнична (тюремна) субкультура;
- 3) легітимна субкультура⁵.

Кримінальна субкультура являє собою сукупність духовних і матеріальних цінностей, що регламентують і впорядковують життя та злочинну діяльність співтовариств засуджених, що сприяє їх живучості, згуртованості, кримінальній активності й мобільності, спадкоємності поколінь правопорушників⁶. Вона охоплює більше коло суспільних відносин та активно поширюється і за межами установ, а також присутня в усіх сферах суспільного життя⁷.

В'язнична (тюремна) субкультура розглядається як прояв специфічності середовища засуджених, їх бажання та спроможність самостійно організувати свої соціальні взаємозв'язки або впливати на цей процес навіть за умов жорсткого контролю та обмежень.

Звіти як національних (НПМ), так і міжнародних (Європейський комітет із запобігання тортурам (СРТ)), інших правозахисних інституцій свідчать про те, що в більшості пенітенціарних установ світу серед ув'язнених створюються неформальні ієрархії, де в'язні, що займають вищий щабель у неформальних стосунках, негативно впливають не лише на інших в'язнів, а й на нормальне функціонування установ.

Пенітенціарна установа природно є доволі замкнутим середовищем, що призводить до неоднорідного морального та

⁵ Malizia N. Prison subculture: a study on the adaptation of prisoners in Italian prisons. *International Journal of Scientific and Research Publications*. 2021. Vol. 11. Iss. 3. P. 232–240. URL: <https://doi.org/10.29322/IJSRP.11.03.2021.p11131>.

⁶ Орендарчук-Салєєва Л. Феномен кримінальної субкультури у сучасному суспільстві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2016. Т. 3. Вип. 37. С. 64–67. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/32945/1/%D0%A4%D0%95%D0%9D%D0%9E%D0%9C%D0%95%D0%9D%20%D0%9A%D0%A0%D0%98%D0%9C%D0%86%D0%9D%D0%90%D0%9B%D0%AC%D0%9D%D0%9E%D0%87%20%D0%A1%D0%A3%D0%91%D0%9A%D0%A3%D0%9B%D0%AC%D0%A2%D0%A3%D0%A0%D0%98%20%D0%A3%20%D0%A1%D0%A3%D0%A7%D0%90%D0%A1%D0%9D%D0%9E%D0%9C%D0%A3%20%D0%A1%D0%A3%D0%A1%D0%9F%D0%86%D0%9B%D0%AC%D0%A1%D0%A2%D0%92%D0%86.pdf> (дата звернення: 09.04.2025).

⁷ Міллер А. Протиправна поведінка неповнолітніх. Генезис і рання профілактика / А. Міллер. Київ : Наукова думка, 1985. 267 с.

емоційного клімату, спричиняючи формування різних соціальних порядків у системі⁸.

Можемо виділити основні проблеми в'язничної субкультури в установах виконання покарань України:

1. Вплив злочинного світу на діяльність установ виконання покарань, що базується на насильстві та перешкоджає ресоціалізації.

Відображення кримінальних норм ієрархії в середовищі засуджених зі встановлення кастової структури з розподілом ролей та функцій учасників, їхніх привілеїв, обов'язків і заборон. Нав'язування правил поведінки щодо неповаги до загальноприйнятої суспільної поведінки та норм моралі і спілкування, що базується на позиції необхідності насильства, підтримується кастовим розподілом засуджених. Злочинна субкультура спрямована на створення власного середовища з метою розуміння інших осіб, інформації, що обговорюється, статусу сторонніх осіб та формування уявлення про елітарне злочинне середовище і його лідерів.

Вимоги злочинної субкультури негативно впливають на емоційний стан в'язнів, виховують у них почуття безкарності й насильства у разі дотримання цих норм.

Налагоджена система негативного впливу одних в'язнів на інших, поширення злочинних традицій створюють умови, коли в'язні через те, що перебувають під значним впливом злочинного світу, не мають бажання ресоціалізуватися, виправлятися, виконувати законні вимоги адміністрації та дотримуватися правил внутрішнього розпорядку установи.

Кримінальна субкультура створює умови для встановлення неформального «економічного контролю» в місцях позбавлення волі. Встановлюється система поборів, вимагань, «данини» на користь так званих «смотрящих» або «авторитетів», часто з мовчазної згоди адміністрації. Створює внутрішній «чорний ринок» та підриває правові основи функціонування установ.

Ієрархічна структура злочинної субкультури дозволяє та робить «легітимним» фізичне домінування, а у випадку нижчого статусу —

⁸ Global Prison Trends 2023. Penal Reform International, 2023. 56 p. URL: <https://surl.li/inypcy> (date of access: 22.05.2025).

навіть сексуальне приниження осіб. Особливо вразливими є вперше засуджені, особи з інвалідністю та представники ЛГБТІ+. Фізичне покарання або «церемоніальне опущення» розглядаються як інструменти «дисциплінарного впливу», прояв сили та свого статусу. Такі прояви часто залишаються поза увагою адміністрації через корупцію та відкриту співпрацю з лідерами кримінального середовища чи навпаки — використання сили «наближених» до адміністрації в'язнів для спрощення управління в'язницею.

Ягунов Д. (2023) звертає увагу на те, що злочинна ієрархія в українських СІЗО дедалі частіше виступає як інструмент легітимації неформального насильства, рекету та розподілу ресурсів, що підмінює офіційні інститути влади⁹.

Симкович А. (2017) підкреслює, що глибоке розуміння тюремної субкультури вимагає не лише правових чи соціологічних методів, а й антропологічної та культурологічної чутливості. Без цього будь-які спроби реформ залишатимуться поверхневими. Автор зауважує, що в рамках існування субкультури у в'язниці насильство є не лише засобом покарання чи домінування, а й інструментом підтримання порядку в межах неформальної тюремної етики¹⁰.

Черевко К. (2023) у своєму дослідженні доходить висновку, що кримінальна субкультура не обмежується стінами колоній — її елементи (жаргон, жести, символіка) поширюються в масовій культурі. Понад 90 % засуджених мають прізвиська та використовують їх для ідентифікації осіб. Кожен вид установ виконання покарань (наприклад, жіночі колонії та виховні колонії для неповнолітніх) мають специфічні форми субкультурних проявів. Дослідник констатує, що субкультура сприяє формуванню насильницьких моделей поведінки, підживляє процес ресоціалізації, формує опозиційність до адміністрації. Акцентує увагу, що заходи з протидії впливу кримінальної субкультури потрібні

⁹ Ягунов Д. В. Неформальні в'язничні ієрархії та в'язнична субкультура як складова відносин влади у сучасних в'язницях: «S.P. V. RUSSIA» та нові підходи Європейського комітету з питань запобігання катуванням. *Політична культура та ідеологія*. URL: <https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/15020/14927>.

¹⁰ Symkovych A. The Ukrainian Response to Sykes: Prisoner Hierarchy and Self-Rule–Power, Legitimacy, and Dynamics. *The British Journal of Criminology*. 2017. Vol. 58. No. 5. P. 1087–1106. URL: <https://doi.org/10.1093/bjc/azx076> (date of access: 16.06.2025).

не лише в межах колоній, але й у суспільстві загалом. Підхід має бути як соціально-превентивним, так і кримінологічно обґрунтованим¹¹.

Яскравими прикладами насильства^{12;13;14} є випадки в Київському СІЗО, де у 2025 році Державне бюро розслідувань виявило стійку злочинну ієрархію, очолювану так званим «смотрящим», який залучив до своєї діяльності частину персоналу й медиків, що працювали в СІЗО. Установлено факти вимагання коштів, організації незаконного обігу наркотиків, азартних ігор і систематичного застосування фізичного насильства, що в окремих випадках мало летальні наслідки. Один з таких інцидентів — публічне побиття ув'язненого, яке завершилось його смертю за повної бездіяльності працівників установи¹⁵.

Іншим прикладом вже в жіночому середовищі є випадок у державній установі «Львівська установа виконання покарань (№ 19)». Жінка, перебуваючи під вартою, здобула статус «смотрящої» та застосовувала злочинний вплив як у колонії, так і за її межами. Після такого призначення жінка встановила правила поведінки серед ув'язнених і засуджених, вимагала безумовного дотримання. Будь-який спротив та невиконання цих правил негайно долався фізичним або моральним насильством. Також вона розподіляла кошти, отримані від наркобізнесу, наповнювала так званий «общак», вирішувала спори між в'язнями¹⁶.

Варто зазначити, що поширення в'язничної субкультури і становлення негативної неформальної ієрархії не є явищем, притаманним винятково чоловічим установам. Наведені приклади¹⁷

¹¹ Черевко К. О. Кримінальна субкультура як фактор радикалізації середовища засуджених до позбавлення волі. *Європейські перспективи*. 2023. № 2. С. 185–191. URL: <https://doi.org/10.32782/ep.2023.2.30> (дата звернення: 16.06.2025).

¹² Гарашук А. У Вінниці засуджені кулаками забили до смерті співкамерника. *Вінниця.info*. URL: <https://vinnitsa.info/article/u-vinnytsi-zasudzheni-kulakamy-zabyly-do-smerti-spivkamernika>.

¹³ У Київському СІЗО ув'язнені вимагали у співкамерника 10 тисяч доларів для «общака» (фото). *КиївВлада*. URL: <https://surl.lt/tncade> (дата звернення: 14.09.2025).

¹⁴ Влаштовували «сходки» та вимагали кошти в ув'язнених — миколаївські поліцейські завершили розслідування щодо злочинної групи «смотрящих». *Національна поліція України : офіційний вебпортал*. URL: <https://surl.li/gspuie> (дата звернення: 14.09.2025).

¹⁵ Смерть в'язня у Київському СІЗО: підозри оголошено восьми службовцям та п'яти ув'язненим. *Українські Національні Новини (УНН)*. URL: <https://unn.ua/news/smert-viaznia-u-kyivskomu-sizo-pidozry-oholosheno-vosmy-sluzhbovtsiam-ta-piati-uviaznenym> (дата звернення: 16.06.2025).

¹⁶ Поширення злочинного впливу у колонії та за її межами — повідомлено про підозру «смотрящий». *Facebook сторінка "Львівська обласна прокуратура"*. URL: <https://surl.li/icates> (дата звернення: 01.08.2025).

¹⁷ Поліцейські повідомили підозру першій «жінці-смотрящий» за наркотрафіком у корпусі слідчого ізолятора. *Національна поліція України : офіційний вебпортал*. URL: <https://surl.li/iysua> (дата звернення: 14.09.2025).

свідчать, що подібні прояви закріплюються й у жіночому середовищі, де засуджені та ув'язнені жінки так само здобувають статус «смотрящих» та здійснюють злочинний вплив.

2. Організація каналів проникнення до установ виконання покарань заборонених предметів, виробів та речовин.

Одна з найбільших проблем — високий рівень наркозалежності серед в'язнів, що є провідним елементом злочинної субкультури. Виникає проблема протизаконного потрапляння наркотичних речовин на територію в'язниці та поширення їх серед в'язнів. Це створює численні труднощі для охорони та управління в'язницями.

Так, у Райківецькій виправній колонії № 78 у 2024 році вручили підозру за ч. 2 ст. 255-1 (Встановлення або поширення злочинного впливу) Кримінального кодексу України «смотрящому за колонією» та «смотрящому за транзитом». Під їхнім контролем перебував наркотрафік — доставлення, розподіл та продаж заборонених речовин. Заборонені речовини потрапляли на територію установи ретельно замаскованими у харчових продуктах та побутових предметах¹⁸.

Цей приклад демонструє, як злочинна субкультура формує злочинні центри впливу в установах виконання покарань, підриваючи функціональну автономію адміністрації та створюючи сприятливе середовище для організованої злочинності.

3. Втягнення співробітників установ виконання покарань до недозволених зв'язків із засудженими та представниками криміналітету і як наслідок — до розвитку корупції в пенітенціарній системі, що підриває її керованість і спрямованість на цілі щодо ресоціалізації та забезпечення правопорядку.

Участь працівників пенітенціарної системи у корупційних схемах є ще однією важливою проблемою. Через корупційні прояви в'язні можуть отримати доступ до заборонених предметів — від наркотиків і навіть до зброї.

У цих умовах пенітенціарна система фактично функціонує у двох паралельних режимах — офіційному та неформальному.

¹⁸ Слободенюк О. Наркобізнес у колонії: на Житомирщині правоохоронці заявили про викриття каналу наркотрафіку та «смотрящого» за ним. *Суспільне Житомир*. URL: <https://surl.lu/oxokby> (дата звернення: 05.08.2025).

У місцях позбавлення волі часто формуються «особливі» взаємини між посадовими особами та кримінальними «авторитетами». За неправомірну винагороду допускається: 1) передача заборонених предметів (мобільних телефонів, наркотиків, алкоголю, коштів та цінностей, зброї саморобного виробництва або матеріалів для її виготовлення, гральних карт; 2) маніпуляції з умовами тримання (переведення до «кращих» камер, зменшення режимних обмежень).

Іншим не менш негативним способом організації порядку в установах є взаємодія персоналу та активістів з-поміж в'язнів, що виконують «протизаконні накази» адміністрації (наприклад, тиск та контроль над іншими в'язнями). За свідченням правозахисників, адміністрація пенітенціарних установ використовує так званих «козлів» для побиття та здійснення тиску на інших в'язнів¹⁹.

Один із роликів, який розміщений на YouTube – на каналі правозахисної громадської організації, демонструє різного роду насилля над в'язнями: від фізичного, морального, психологічного аж до сексуального, що чинять, імовірно, одні в'язні над іншими. Як стверджують правозахисники, це були так звані помічники адміністрації установи з-поміж в'язнів²⁰. На відео зафіксовано сечовипускання одних в'язнів на іншого в'язня, що є крайньою формою символічного фізичного, сексуального насильства і виходить за межі простого нападу. У тюремній ієрархії він функціонує як потужний інструмент, спрямований на пониження соціального статусу особи. Така поведінка є не лише проявом жорстокості, але й механізмом примусу, що має на меті змусити потерпілого прийняти новий, нижчий соціальний статус (так звану «масть») у наявній тюремній субкультурі.

Також доволі неординарним методом подолання тюремної субкультури є дії працівників однієї з українських колоній, коли вони застосовували жорстокі методи фізичного та психологічного тиску, намагаючись «подолати» злочинні традиції та ієрархію серед в'язнів. Записи, зроблені самою адміністрацією, демонструють, як ув'язненого змушують стояти на колінах, ображають та принижують, змушуючи взяти віник, що, з одного боку, символізує непідтримання злочинних

¹⁹ Жорстока правда із-за ґрат. Бюро журналістських розслідувань. URL: <https://surl.li/ljtah> (дата звернення: 09.09.2025).

²⁰ Свавільні помічників адміністрації (козлів) в українських в'язницях. Захист в'язнів України. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=kpUwtNpSeI4> (дата звернення: 09.09.2025).

традицій, а в тюремній субкультурі символізує отримання найнижчого статусу²¹.

4. Зв'язки з російською кримінальною традицією та кримінальними угрупованнями інших країн.

Окремої уваги потребує виявлення впливу транснаціональних зв'язків, зокрема з організованими кримінальними угрупованнями в Російській Федерації. Саме радянська модель кримінальних традицій (особливо концепт «злочин у законі», «общак», «вертухаї») суттєво вплинули на формування української тюремної субкультури. В українських установах зберігається символічна і практична лояльність до норм, сформованих у межах кримінального світу.

В умовах війни ці зв'язки можуть виступати не лише як кримінальні, а й як елемент гібридного впливу РФ на безпеку держави через контроль у пенітенціарному середовищі.

Яскравим прикладом є випадок у Київському СІЗО в січні 2025 року, де було викрито схему вимагання коштів, організовану чотирма ув'язненими — уродженцями Грузії, Таджикистану та Азербайджану. Один з них мав статус особи «підвищеного» злочинного впливу. Вони вимагали у співкамерника 10 000 доларів США, обґрунтовуючи це нібито порушенням «злочинських законів» та необхідністю сплати «штрафу» до «общака» для потреб «злочинців у законі» з Росії. Зловмисники застосовували фізичне та психологічне насильство, погрожуючи жорстокою розправою у разі відмови. Гроші мали бути передані через знайомих на волі посередниці, яку затримали правоохоронці одразу після одержання коштів. У камерах фігурантів було проведено обшуки, а самі вимагачі отримали підозри за ч. 4 ст. 189 Кримінального кодексу України²².

Цей випадок демонструє транснаціональний вплив російських кримінальних традицій на українську пенітенціарну систему, що ускладнює процес ресоціалізації і становить загрозу національній безпеці.

²¹ 18+ Відеоархів із Полтавської ВК-16: тюремники «ламають» Андрія Данильченка. Традиції ГУЛАГу в Україні. ГУЛАГу – ні. Офіційний канал. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=hFJvfFMqXpM> (дата звернення: 09.09.2025).

²² В'язні столичного СІЗО вимагали у співкамерника гроші для «злочинців у законі» з Росії – поліція. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3953891-vazni-stolichnogo-sizo-vimagali-u-spivkamernika-grosi-dla-zlodiiiv-u-zakoni-z-rosii-policia.html> (дата звернення: 16.06.2025).

Аналізуючи праці та погляди закордонних науковців щодо стану злочинної субкультури в інших країнах, можемо констатувати, що сучасна пенітенціарна система України потребує нових підходів та вироблення механізмів протидії поширенню в'язничної субкультури в установах.

Banevičienė A. (2024) зазначає, що в литовських в'язницях досі панує система неформальної ієрархії («вор», «опущений» тощо), аналогічна до пострадянської тюремної моделі. Незважаючи, що сучасна литовська пенітенціарна система відходить далеко від сформованих у радянські часи правил та порядків, однак існує сильний вплив кримінальної субкультури на поведінку засуджених та їхню взаємодію з адміністрацією²³.

Meško G. та Hacin R. (2018) досліджують феномен тюремної субкультури в контексті словенської пенітенціарної системи. Вони аналізують, як субкультурні норми та неформальні ієрархії впливають на поведінку ув'язнених, взаємодію між ними, а також взаємини з адміністрацією. Особлива увага приділяється механізмам адаптації новоприбулих до тюремної ієрархії, які можуть супроводжуватись насильством, психологічним тиском і приниженням²⁴.

Дослідники проводять порівняльний аналіз досвіду впровадження реформ Литви та Естонії. У своїй праці вказують, що, коли Естонія перейшла до камерної тюремної системи порівняно з Литвою, яка зберегла групове тримання в'язнів, рівень субкультури в Естонії трансформувався, зникли деякі негативні елементи, обмежився вплив в'язнів на процеси управління в'язницею.

Аналізуючи згадані вище матеріали, можемо виділити такі тюремні ієрархії:

- сучасна пострадянська ієрархічна структура — ця модель виникла як трансформація радянської «зłodійської» традиції та продовжує домінувати в більшості пенітенціарних установ пострадянського табору;

²³ Anželika Banevičienė. Prevention of violence and ill-treatment in Lithuanian prisons. *Public security and public order*. 2024 (36). URL: <https://ojs.mruni.eu/ojs/vsyt/article/view/8539/6035>.

²⁴ Gorazd Meško, Rok Hacin. Prisoners' and Prison Workers' Views on the Prison Subculture in Slovenia. URL: https://www.researchgate.net/profile/Gorazd-Mesko/publication/330449787_Prisoners%27_and_Prison_Workers%27_Views_on_the_Prison_Subculture_in_Slovenia/links/5c40a1df92851c22a37c44fb/Prisoners-and-Prison-Workers-Views-on-the-Prison-Subculture-in-Slovenia.pdf.

– сучасна злочинна ієрархія з елементами релігійних/етнічних впливів — формується у відповідь на зміну соціального середовища, вплив глобалізованої злочинності, а також нових «правил гри» в середині пенітенціарних установ: панування економічного ресурсу як джерела впливу (гроші, наркотики, телефони, контакти з волею), влада в руках представників релігійних/етнічних груп.

Отже, в'язнична субкультура та заснована на ній неформальна ієрархія становлять один із найглибших і найстійкіших викликів для сучасної пенітенціарної системи України. Вони пронизують усі рівні в'язничного середовища, від взаємин між засудженими до взаємодії персоналу з криміналітетом, підриваючи правопорядок, безпеку та основну мету покарання — ресоціалізацію. Тому наукове осмислення та комплексний аналіз причин, змісту і наслідків цього явища є невідкладним завданням, необхідним для розроблення та впровадження ефективних механізмів протидії, які забезпечать правопорядок, безпеку й відповідність пенітенціарної системи міжнародним стандартам.

АНАЛІЗ ОФІЦІЙНОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЩОДО СТАНУ В'ЯЗНИЧНОЇ СУБКУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ ТА В ІНШИХ КРАЇНАХ

Практика ЄСПЛ щодо в'язничної ієрархії

Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) розглядає справи, де питання злочинної субкультури опосередковано впливає на застосування конвенційних норм, таких як заборона катування (стаття 3), ніякого покарання без закону (стаття 7). Доволі цікавим є те, що в справах ЄСПЛ, у яких згадується питання тюремної ієрархії, відсутні рішення щодо застосування статті 14 Конвенції — «Заборона дискримінації». Однак, на наш погляд, в'язнична ієрархія структурна і базується на дискримінації.

Справи ЄСПЛ, у яких порушується питання в'язничної субкультури, можна поділити на дві умовні групи. До першої групи віднесемо справи, пов'язані з насильством та загрозою насильства щодо особливих категорій ув'язнених, у тому числі насильство з боку інших в'язнів. До другої групи — справи, де уряд зараховував осіб до членів в'язничної ієрархії і не дозволяв повною мірою реалізовувати свої «права».

До справ, що належать до першої категорії, можна віднести справу **«D. v. Latvia»**. Справа стосується твердження заявника про те, що він зазнав нелюдського і такого, яке принижує гідність, поводження, що порушує норми статті 3 Конвенції, через поширену неформальну ієрархію у в'язниці. З матеріалів, наданих заявником національним органам влади та суду, випливає, що у в'язничному середовищі існувала неформальна ієрархія, яка поділяла ув'язнених на три окремі групи або касты: «blatnie» (блатні — вища каста), «mužiķi» (мужики — середня каста) та «kreisie» (ліві — найнижча каста). Заявник опинився в найнижчій касті через сексуальний характер злочину, за який він був засуджений. Ув'язнені найнижчої касты стикалися з низкою обмежень щодо користування об'єктами загального користування. Їм не дозволялося сидіти на тих самих лавках, ходити або стояти в тих самих місцях, що й іншим в'язням. Спеціальні туалети, умивальники та місця в їдальні були призначені винятково для таких в'язнів. Крім того, їм було заборонено спілкуватися з іншими ув'язненими в черзі до тюремної крамниці або медичного відділення.

ЄСПЛ вважає, що національні органи влади не вжили заходів для захисту заявника від поводження, пов'язаного з його належністю до групи «kreisie». Національні органи влади не мали ефективних механізмів для покращення індивідуальної ситуації заявника або для комплексного розв'язання цього питання. Суд встановив, що мало місце порушення статті 3 Конвенції у зв'язку з тим, що державні органи не захистили заявника від такого поводження²⁵.

У подібних справах **«Rodić and Others v. Bosnia and Herzegovina»**²⁶, коли до заявників інші засуджені застосовували фізичне насильство через їх етнічну невідповідність, інциденти варіювалися від плювання в їжу та розливання води на їхні ліжка до погроз убивства та побиття. Так само, як вже у згаданій справі «D. v. Latvia» ЄСПЛ постановив, що «труднощі, яких зазнали заявники, зокрема постійне психічне насильство, спричинене загрозою фізичної розправи та очікування такого насильства, негативно впливали на стан самих в'язнів та відповідно мету ув'язнення». Отже, було встановлено порушення статті 3 Конвенції.

У справі **«Gjini v. Serbia»**²⁷ заявник стверджує, що у в'язниці Сремська Митровиця його помістили до чотиримісної камери, де вже перебувало четверо інших ув'язнених. Через брак місця заявник не мав ліжка і був змушений спати на підлозі, на підкладці з пінопласту. Співкамерники змушували його мити підлогу камери. Поки мив підлогу, не дозволяли піднімати голову та час від часу били його ногами, давали ляпаси за те, що він «не міг» нормальним чином вимити підлогу. Ситуація погіршилася після того, як співкамерники заявника дізналися про його походження. Дізнавшись, що він живе на хорватському узбережжі, сказали, що хочуть перевірити, аби побачити, наскільки добре людина з узбережжя може «пірнати». Вони наповнили відро водою й занурили туди голову заявника. Після цього обливали заявника холодною водою. Цей тест проводили знову і знову. За словами заявника, співкамерники згвалтували його. Хоча він не пам'ятав самого згвалтування, однак припустив, що це сталося таким чином. Одного дня співкамерники дали йому склянку води. Після цього запаморочилося голова, він не міг ходити і швидко знепритомнів.

²⁵ Case of D v. Latvia. HUDOC - European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-229928>.

²⁶ Case of Rodić and 3 others v. Bosnia and Herzegovina. HUDOC - European Court of Human Rights. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B"itemid":\["001-86533"\]%7D](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B) (date of access: 14.08.2025).

²⁷ Case of Gjini v. Serbia. HUDOC - European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/spa?i=001-189168> (date of access: 16.06.2025).

Наступного ранку в нього болів задній прохід, і він побачив кров у калі. Того дня співкамерники поголили його та збрили брови. Пізніше він дізнався, що поголені брови були ознакою того, що він став чиеюсь «дівчиною» (*curica*). Бути «дівчиною» означало, що його гвалтували.

ЄСПЛ доходить висновку, що адміністрація в'язниці не помітила жодної з ознак насильства, перелічених вище, або не реагувала на них. Не змогла забезпечити безпечне середовище для заявника, а також не змогла виявити та запобігти насильству, якого він зазнав. Відповідно, щодо цього було порушено статтю 3 Конвенції.

Значна увага до проблем в'язничної ієрархії була відображена в рішенні ЄСПЛ **«S.P. and Others v. Russia»**²⁸. Справа стосується нелюдського і такого, що принижує гідність, поводження із заявниками в російських виправних установах через їхнє нижче становище в неформальній ієрархії. Справа також стосується відсутності ефективних національних засобів правового захисту щодо їхніх скарг. Стигма, пов'язана зі статусом заявників як «принижених», була постійною: якщо їх переводили до іншої в'язниці, вони мали повідомити про це своїм співув'язненим або в іншому випадку їм загрожувало фізичне покарання через приховування свого статусу від інших в'язнів, що посідали вищий ієрархічний щабель. Після прибуття заявників до установи неофіційний старший серед в'язнів давав вказівки «приниженим» виконувати чорну роботу або надавати сексуальні послуги іншим ув'язненим. За словами заявників, якби вони відмовилися надавати призначені їм послуги, то зазнали б жорстокого побиття та сексуального насильства. У спальній зоні заявникам-«приниженим» надавали найменш зручні ліжка, а якщо не було достатньо вільних ліжок для «принижених», їх змушували спати на підлозі протягом кількох тижнів і навіть місяців, поки не з'явиться ліжко для їх статусу. Ліжка «ізгоїв» розміщували в «кутку для ізгоїв», навколо якого розвішували простирадла, щоб забезпечити фізичне відокремлення від решти гуртожитку. Заявникам-«приниженим» було призначено окремий стіл у їдальні та окремий умивальник, і їм не дозволялося їсти чи сидіти деінде. Їхні столові прибори часто мали спеціальну позначку, таку як отвір, пробитий або просвердлений у мисках і ложках. Їм не дозволялося зберігати їжу в спільних холодильниках або заходити до зони приготування їжі, де інші ув'язнені розігрівали їжу. Суд

²⁸ Case of S.P. and others v. Russia - *European Court of Human Rights*. HUDOC - European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/spa?i=001-224435> (date of access: 13.06.2025).

дійшов висновку, що мало місце порушення статті 3 Конвенції стосовно всіх заявників, а також порушення статті 13.

До другої групи віднесемо справи **«Ashlarba v. Georgia»²⁹**, де заявник – громадянин Грузії – звернувся до ЄСПЛ зі скаргою на те, що його було засуджено за високий статус у кримінальній ієрархії «злочинців в законі», відповідно це порушило його основоположні права.

Уряд запропонував Суду звернути увагу на соціальне явище «злочинського злочинного світу», яким керують титулярні боси мафії, також відомі як «злочинці в законі» у Грузії. Уряд наголосив, що неформальна влада таких кримінальних авторитетів поширюється далеко за межі кримінального злочинного світу, а також вплинула на численні аспекти звичайного суспільного життя. Цей неправомірний вплив призвів, серед іншого, до повного контролю «злочинців у законі» над в'язницями. За допомогою погроз та примусу кримінальні авторитети мали величезний вплив на інших ув'язнених і тюремну адміністрацію, а недотримання встановлених ними правил, у тому числі невиконання внесків до їхнього спільного бюджету (общаку), могло призвести до суворого покарання, включно з фізичною розправою, що могло спричинити смерть. Суд зазначає, що заявника було засуджено за членство в «злочинському злочинному світі» згідно зі статтею 223 (1) Кримінального кодексу Грузії.

Ця справа демонструє позитивну практику подолання ієрархії та злочинного впливу кримінальної субкультури як у місцях позбавлення волі, так і за їх межами. ЄСПЛ не вбачає порушення прав заявника в обставинах цієї справи, оскільки його було засуджено не за «злочинські» переконання чи «статус», а за активну участь у злочинній структурі, яка здійснює кримінальний контроль та примус усередині суспільства та в пенітенціарній системі.

Суд визнає проблематику в'язничної субкультури як серйозне системне явище, що має негативний вплив на реалізацію прав ув'язнених, особливо в контексті статті 3 Конвенції (заборона катування, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження) та статті 13 (право на ефективний засіб правового захисту). Суд фіксує, що в'язнична ієрархія та злочинна субкультура можуть призводити до насильства, дискримінації, соціального приниження та ізоляції певних категорій ув'язнених (особливо «принижених» чи інших осіб, засуджених за окремі злочини).

²⁹Case of Ashlarba v. Georgia - *European Court of Human Rights*. HUDOC - European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-145572> (date of access: 13.06.2025).

Разом з тим ЄСПЛ підтримує зусилля держав, спрямовані на подолання організованої злочинності та кримінальної, в'язничної субкультури, якщо вони реалізуються відповідно до принципів правової визначеності, пропорційності та не є формою переслідування за переконання.

Щодо України справ ЄСПЛ, які прямо порушували питання субкультури, ще не було. Можемо припустити, що це зумовлено кількома чинниками. По-перше, заявники зазвичай формулюють свої скарги через призму катувань чи неналежного поводження (ст.3 Конвенції), не акцентуючи уваги на структурній дискримінації, яка властива ієрархії тюремної субкультури. Заявникам простіше сформулювати позицію щодо своєї скарги вже за пілотними рішеннями й очікувати прогнозованого рішення ЄСПЛ. По-друге, держава в офіційних звітах і під час розгляду справ часто подає насильство між ув'язненими як поодинокі інциденти, а не як системний наслідок існування неформальних ієрархій.

Якщо в майбутньому і будуть позови проти України, то, ймовірно, ЄСПЛ визнає, що національні органи не забезпечили ефективного захисту від дискримінації та насильства, пов'язаних з тюремною ієрархією, аналогічно до практики ЄСПЛ, описаної вище. Нашій країні вже зараз необхідно розробити дієві механізми протидії цьому негативному явищу, враховуючи рекомендації, викладені в рішеннях ЄСПЛ, звітах Європейського комітету із запобігання катуванням (СРТ) та у відповідному стандарті СРТ.

Звіти Європейського комітету із запобігання катуванням (СРТ)

Європейський комітет із запобігання катуванням та нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню (СРТ) регулярно здійснює моніторинг стану дотримання прав людини у місцях несвободи.

Одним із аспектів, який розглядається в межах таких візитів, є наявність в'язничної субкультури в установах виконання покарань та поширення неформальної ієрархії серед ув'язнених. Аналіз останніх звітів СРТ дає змогу виявити як сталість цієї проблеми в окремих державах, так і підходи до її запобігання та подолання.

У звіті СРТ щодо візиту до **України** у 2023 році підтверджено, що явище неформальної тюремної ієрархії залишається глибоко вкоріненим у

пенітенціарній системі країни. Особливе занепокоєння викликає становище так званих «принижених» ув'язнених, які зазнають ізоляції, принизливого ставлення, трудової експлуатації без оплати, а іноді й фізичного насильства. Комітет закликав українську владу розробити та реалізувати стратегію боротьби з насильством у в'язницях і неформальною ієрархією, зокрема через удосконалення системи оцінки ризиків, класифікації та розміщення засуджених³⁰.

У 2023 році під час візиту до Старобабанівської виправної колонії № 92 делегація СРТ стала свідком наочної демонстрації неформальної кастової системи у повсякденному житті в'язниці: поки «звичайні» засуджені стояли в черзі за їжею в їдальні установи, їжа для засуджених «низької касты» зберігалася в контейнерах, розміщених на столах, чітко «зарезервованих» для них у дальньому кінці зали, щоб не змішувалися з іншими. Очевидно, що керівництво і персонал установи знали про такий жалюгідний стан речей і мирилися з ним³¹.

У звіті делегації СРТ також йдеться про те, що в деяких з відвіданих нею пенітенціарних установ, таких як Одеський СІЗО та Житомирська установа виконання покарань № 8, загальна політика керівництва полягає в тому, щоб відокремити категорію засуджених «нижчої касты» від загальної маси засуджених з міркувань захисту, згрупувавши їх разом у спеціальних камерах. Таку практику СРТ зазначає як одну з позитивних. У деяких інших установах такої політики не було, у результаті чого ув'язнені «низької касты» часто наражалися на ризик насильства, залякування та експлуатації з боку своїх співкамерників³².

Зокрема, у Вінницькій установі виконання покарань № 1 делегація отримала кілька повідомлень про побиття (удари кулаками, стусани, удари палицею), а також кілька свідчень про залякування та словесні образи сексуального характеру від засуджених, звинувачених у вчиненні сексуальних кримінальних правопорушень³³.

Також комітет у своїх попередніх звітах закликав українську владу покласти край практиці використання засуджених як «старших», яким

³⁰ Report to the Ukrainian Government on the visit to Ukraine carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT) from 16 to 27 October 2023. Strasbourg, 2024. 46 p. URL: <https://rm.coe.int/1680af632a> (date of access: 03.07.2025).

³¹ Доповідь для уряду України щодо проведеного візиту ЄКПТ в Україну. Страсбург, 2024. 41 с. URL: <https://rm.coe.int/1680b0e1f9> (дата звернення: 10.09.2025).

³² Доповідь для уряду України щодо проведеного візиту ЄКПТ в Україну. Страсбург, 2024. 41 с. URL: <https://rm.coe.int/1680b0e1f9> (дата звернення: 10.09.2025).

³³ Там само.

доручають наглядати за іншими засудженими. Комітет звертає увагу на дотримання правила 62 Європейських пенітенціарних правил³⁴, у якому зазначено, що «жоден ув'язнений у пенітенціарній установі не повинен найматися на роботу або наділятися будь-якими дисциплінарними повноваженнями»³⁵.

Крім українських в'язниць, проблема тюремної ієрархії та в'язничної субкультури існує і в низці інших країн, на що СРТ неодноразово звертав увагу у своїх звітах.

Зокрема, в установах виконання покарань **Литви** виявлено чітко структуровану неформальну ієрархію серед ув'язнених. У звіті за результатами візиту до Литви 2024 року СРТ констатував, що так звана «в'язнична субкультура» продовжує відігравати важливу роль у внутрішньому житті в'язниць. Вона проявляється через самоорганізовані структури контролю з боку засуджених, що призводить до фізичного і психологічного насильства, домінування над іншими ув'язненими, селективного доступу до ресурсів і порушення принципу рівності у відбуванні покарання.

Під час інтерв'ю з ув'язненими делегація СРТ зазначила, що ці касти мають такий вигляд:

- bachūrai/vierchai/liūtai — «леви», найвища каста, та dūchai — «дим», які були особистими кухарями ув'язнених найвищої касти;
- baranai/paprasti — «барани», каста середнього рівня, звичайні в'язні;
- nuskriaustieji — найнижча каста, «недоторканні/пригноблені», яка мала власну субординацію: gaidžiai — «півні», «недоторканні», ožiai/kazlabanditai — «козли»/ «козлобандити», донощики, šliapos («шляпа» — жаргонне слово передньої частини зовнішніх чоловічих статевих органів) — найнижча група «недоторканих», до якої обов'язково належали в'язні, засуджені за статеві злочини;
- drambliai — «слони» — ув'язнені, які відмовляються жити за правилами субкультури, здебільшого сприймаються іншими ув'язненими як такі, що мають ще нижчий статус, ніж «недоторканні».

Повідомляється, що після прибуття до в'язниці персонал запитував новоприбулих ув'язнених, до якої касти вони належать і в якому підрозділі,

³⁴ Європейські пенітенціарні (в'язничні) правила : Рек. Ради Європи від 12.02.1987 : станом на 11 січ. 2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032#Text (дата звернення: 10.09.2025).

³⁵ Доповідь для уряду України щодо проведеного візиту ЄКПТ в Україну. Страсбург, 2024. 41 с. URL: <https://rm.coe.int/1680b0e1f9>.

на їхню думку, їх можна безпечно розмістити. Ув'язнених, які вперше потрапили до в'язниці, «призначали» до певної касти іншими ув'язненими на основі скоєного ними злочину, зв'язків з організованою злочинністю (якщо такі були), фінансового становища або навіть на основі несвідомого порушення одного з багатьох неписаних правил тюремної субкультури, таких як, наприклад, рукостискання, спільне куріння або пиття з однієї кружки з «недоторканим» (такі ув'язнені потім одразу і назавжди самі ставали «недоторканими»).

Під час інтерв'ю з ув'язненими з найнижчої та доволі численної касти («недоторкани») делегація запитувала про вплив статусу на їхнє повсякденне життя. Такі ув'язнені пояснювали, що їм не дозволено «мати думку, підвищувати голос, бити ув'язненого з вищої касти або фізично чинити опір, коли їх б'є ув'язнений з вищої касти». Ще вони розповіли, що доводилося годинами стояти на варті біля блоку та повідомляти іншим ув'язненим, коли бачили, як персонал в'язниці наближається до (необслуговуваного) блоку (делегація неодноразово була свідком цього в усіх відвіданих в'язницях). Крім того, деякі ув'язнені казали, що їм доводилося поступатися своїм місцем у черзі до кабінету лікаря іншим ув'язненим найвищої касти; інші повідомили, що їм доводилося брати на себе вину за дисциплінарні порушення, скоєні ув'язненими найвищої касти (щоб останні не втратили свій статус і переваги «добре вихованих» ув'язнених)³⁶.

Комітет рекомендував вжити рішучих заходів для усунення цього феномену, зокрема посилити присутність персоналу в житлових секторах, проводити індивідуальну роботу із засудженими та впроваджувати програми ресоціалізації.

Подібну ситуацію зафіксовано і в пенітенціарній системі **Латвії**. У звіті СРТ за результатами візиту 2024 року (СРТ/Inf (2025) 04)³⁷ стверджується, що неформальна тюремна ієрархія залишається глибоко вкоріненою у майже всіх аспектах повсякденного життя в'язниць. Цей феномен сприяє насильству серед ув'язнених, фактичному виключенню певних осіб зі спільного середовища та систематичному приниженню так званої «нижчої

³⁶ Report to the Lithuanian Government on the visit to Lithuania carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT) from 12 to 22 February 2024. Strasbourg, 2024. 26 p. URL: <https://rm.coe.int/1680b0fb15> (date of access: 01.07.2025).

³⁷ Report to the Latvian Government on the visit to Latvia carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT) from 22 to 31 May 2024. Strasbourg, 2024. 28 p. URL: <https://rm.coe.int/1680b47e65> (date of access: 01.07.2025).

касти». У відповідь на це СРТ наголосив на необхідності радикальної трансформації організації роботи установ та державної політики, яка спрямована на повне викорінення тюремної субкультури як форми негативного самоуправління.

У звіті СРТ за результатами візиту до **Молдови** 2022 року зазначено, що в пенітенціарних установах Молдови, на жаль, триває мовчазне прийняття неформальної тюремної ієрархії з боку персоналу, що фактично призводить до співіснування офіційної адміністрації та неформального лідерства негативної спрямованості з боку в'язів. До ключових виявлених форм впливу неформальної ієрархії належать: участь «авторитетних» ув'язнених у розподілі по «кастах» новоприбулих в'язнів; вирішення, хто з ув'язнених обов'язково повинен працювати, а отримані за це переваги можуть зараховуватися на користь ув'язнених «вищого рангу»; суттєві відмінності у матеріально-побутових умовах утримання між неформальними лідерами (які живуть «у комфорті») й тими, кого вважають «пригнобленими»³⁸.

У випадку **Естонії** Європейський комітет із запобігання катуванням (СРТ) не фіксує поточної проблеми існування злочинної в'язничної субкультури або неформальної ієрархії серед ув'язнених, натомість відзначає успішне подолання передумов для її існування в минулому. Таким чином, у звіті визнається, що в минулому в Естонії була наявність великих багатомісних спальних приміщень, успадкованих від радянської пенітенціарної системи, що сприяло виникненню та вкоріненню неформальної ієрархії ув'язнених. Констатується, що завдяки системній реформі (2002–2018 рр.) усі застарілі заклади були замінені на сучасні ізольовані камерні приміщення³⁹.

У звіті СРТ за результатами візиту до Республіки **Вірменія** 2023 року (СРТ/Inf (2024)) проблематика в'язничної субкультури та неформальної ієрархії є однією з ключових тем. Комітет засвідчив частковий прогрес у боротьбі з цим явищем, але наголосив на тривалій присутності його руйнівного впливу, зокрема у в'язницях Нубарашен і Артїк. Вимагання та експлуатація від «нижчих» категорій ув'язнених залишаються

³⁸ Report to the Moldovan Government on the ad hoc visit to the Republic of Moldova carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT) from 5 to 13 December 2022. Strasbourg, 2023. 29 p. URL: <https://rm.coe.int/1680ac59d8> (date of access: 02.07.2025).

³⁹ Report to the Estonian Government on the visit to Estonia carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT) from 29 May to 8 June 2023. Strasbourg, 2024. 57 p. URL: <https://rm.coe.int/1680b13702> (date of access: 03.07.2025).

поширеними, особливо вказано на проблему байдужості або мовчазної згоди персоналу щодо таких дій з боку в'язнів. Комітет рекомендує системні зміни, включно з підвищенням зарплат і професійного рівня працівників⁴⁰.

Інша картина спостерігається в державах, де проблема тюремної субкультури у звітах СРТ не згадувалася безпосередньо. Так, у **Чехії** (СРТ/Inf (2025) 11), **Польщі** (СРТ/Inf (2024) 10), **Грузії** (СРТ/Inf (2024) 02), **Азербайджані** (СРТ/Inf (2024) 23), **Словенії** (СРТ/Inf (2025) 13) та **Сербії** (СРТ/Inf (2024) 36) у фокусі аналізу перебували інші питання: умови тримання, доступ до медичної допомоги, проте не було безпосередніх згадок про функціонування злочинної субкультури або неформальної ієрархії. Однак у деяких випадках (наприклад, у Словенії) СРТ фіксував ознаки насильства серед в'язнів, які могли б свідчити про опосередковану наявність неформальних структур.

Аналіз звітів СРТ свідчить, що проблема неформальної тюремної ієрархії залишається актуальною для багатьох країн Східної Європи, зокрема **України, Литви, Латвії, Молдови та Вірменії**. Вона супроводжується приниженням, насильством та експлуатацією певних категорій ув'язнених і часто толерується або ігнорується персоналом установ. Натомість успішна модернізація пенітенціарної системи Естонії демонструє, що подолання субкультури можливе завдяки системним реформам, зміні архітектури установ, підвищенню рівня персоналу та чіткому державному курсу на ресоціалізацію.

Стандарт Європейського комітету із запобігання катуванням (СРТ)

Для подолання в'язничної ієрархії на пострадянському просторі у 2025 році СРТ розробив окремий стандарт «Неформальна в'язнична ієрархія» (Informal prisoner hierarchy) (СРТ/Inf (2025) 12), який містить рекомендації щодо запобігання негативному впливу неформальних структур у середовищі засуджених, а також надає державам-членам конкретні орієнтири для розроблення політики захисту та забезпечення гідного поведіння з усіма категоріями ув'язнених⁴¹.

⁴⁰ Report to the Armenian Government on the visit to Armenia carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT) from 12 to 22 September 2023. Strasbourg, 2024. 49 p. URL: <https://rm.coe.int/1680b257b2> (date of access: 03.07.2025).

⁴¹ CPT/Inf (2025) 12. Informal prisoner hierarchy. Official edition. Council of Europe, 2025. 26 p. URL: <https://rm.coe.int/1680b57a6a> (date of access: 17.06.2025).

СРТ у стандарті пропонує рекомендації щодо подолання в'язничної ієрархії. А саме запропоновано модернізувати тюремні системи в частині розміщення в'язнів, зокрема перетворити гуртожитки на приміщення камерного типу.

Щодо персоналу в'язниць, то СРТ пропонує значно збільшити кількість працівників пенітенціарних установ, які безпосередньо контактують з ув'язненими. Рівень укомплектованості персоналом, включно з нічними змінами, має бути достатнім для контролю за ув'язненими та ефективної взаємопідтримки у виконанні службових обов'язків; сприяти динамічній безпеці у в'язниці шляхом навчання персоналу; забезпечити, щоб первинна підготовка та поточні програми навчання персоналу охоплювали питання неформальної ієрархії та запобігання насильству між ув'язненими.

Коли в'язні потрапляють у в'язниці, комітет рекомендує **створити систему комплексної оцінки ризиків і визначення потреб**. Така оцінка повинна охоплювати, зокрема: кримінальний профіль особи, психологічну вразливість, можливі залежності. Забезпечити, щоб особи, які перебувають під вартою до суду або вперше засуджені до позбавлення волі, не розміщувалися разом із тими, хто вже має досвід перебування під вартою. Звертати увагу на класифікацію осіб різних категорій та на їх розподіл, аби переконатися, що вони не контактують з іншими ув'язненими, які можуть завдати їм шкоди.

Щодо різних груп в'язнів СРТ рекомендує надавати підтримку ув'язненим, які належать до груп особливого ризику насильства, зокрема обвинуваченим або засудженим за сексуальні злочини, ЛГБТКІ+ особам та особам із психічними розладами.

Одночасно у стандарті Комітет наголошує на **особливій роботі з неформальними лідерами**, які посідають найвищу сходинку в ієрархії та здійснюють негативний вплив на в'язнів та функціонування в'язниці. А саме припинити дозволяти ув'язненим, які мають вплив серед інших, керувати чи наглядати за порядком у в'язниці. Замість цього пропонує можливість ввести кримінальну відповідальність за участь у тюремній неформальній ієрархії, як це вже зробили деякі країни. Розміщувати неформальних лідерів серед ув'язнених та їхнє близьке оточення окремо, у тому числі від інших засуджених. Це необхідно робити лише після уважної оцінки ризиків і потреб кожного з них, не давати неформальним лідерам та

їхнім наближеним жодних привілеїв, яких не мають інші ув'язнені, — наприклад, не дозволяти їм сидіти в камерах з кращими умовами, не дозволяти неформальним лідерам спілкуватися з новоприбулими ув'язненими або впливати на те, до якої «касти» їх зарахувати.

У частині подолання проблем насильства між в'язнями СРТ рекомендує переглянути практики та механізми, як нині запобігають насильству у в'язницях, і вжити конкретних кроків. Ухвалити чітку політику протидії цькуванню з боку в'язнів, регулярно оцінювати ризики під час розміщення ув'язнених, навчати персонал вчасно помічати ознаки можливого насильства і повідомляти про це керівництву, а також постійно переглядати записи з камер спостереження. Налагодити реєстрацію, звітність і розслідування можливих випадків насильства серед ув'язнених. У цьому дуже допоможуть хороші, довірливі стосунки між працівниками в'язниці та самими ув'язненими, сформовані на принципах динамічної безпеки. Такі стосунки можуть заохотити жертв або свідків насильства повідомляти про нього. Створити єдину централізовану систему обліку травм, щоб краще розуміти ситуацію в установах, виявляти випадки насильства або можливі загрози та вчасно їм запобігати. Заохочувати повідомлення про випадки насильства між ув'язненими, створивши зрозумілі й доступні способи зв'язку як для працівників, так і для самих ув'язнених. Також важливо гарантувати захист тим, хто повідомляє про такі випадки.

Щодо питань ресоціалізації в'язнів у стандарті запропоновано створити і впровадити чітку стратегію боротьби з потраплянням наркотиків до в'язниць, а також організувати повноцінну медичну та психосоціальну підтримку для ув'язнених, які мають проблеми з наркотиками. Окрім того, зазначено на необхідності посилити роботу над створенням індивідуальних планів відбування покарання, розширити можливості для роботи та навчання ув'язнених, а також заохочувати їх активніше готуватися до повернення в суспільство.

ПОЗИТИВНІ ПРАКТИКИ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННІЙ СУБКУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ ТА В ІНШИХ КРАЇНАХ

Протидія поширенню злочинної субкультури та тюремної ієрархії можлива завдяки поєднанню правових, освітніх, соціальних та виховних заходів.

Як зазначалося нами вище, в'язнична субкультура, особливо у в'язницях, становить серйозну загрозу не лише для правопорядку, а й для формування ціннісних орієнтирів, дотримання прав та свобод людини, поширенню корупційних проявів тощо.

У відповідь на ці виклики в різних країнах світу впроваджуються комплексні заходи, спрямовані на запобігання та подолання впливу криміногенного середовища на формування негативної ієрархічної структури у в'язниці.

Досвід цих практик дозволяє виокремити підходи, які можуть бути адаптовані до різного контексту та застосовані в практичній діяльності установ виконання покарань.

В **Естонії** було успішно обмежено вплив неформального управління в'язнями завдяки радикальним пенітенціарним реформам. Ключовим інституційним рішенням стало створення блочної системи утримання, де засуджені перебувають у нічний час в окремих ізольованих приміщеннях (камерах або кімнатах), а в денний час можуть вільно пересуватися в межах блоку і спілкуватися з іншими засудженими та працівниками адміністрації. Естонська модель демонструє, як архітектурні та організаційні зміни у структурі в'язниць можуть безпосередньо впливати на руйнування субкультурних зв'язків та перешкоджати неформальному управлінню.

Перехід від гуртожиткової моделі до ізольованого розміщення засуджених став лише передумовою, а не єдиною причиною подолання субкультурних проявів. Успіх естонської моделі зумовлений системним і комплексним підходом, що поєднував архітектурні, кадрові, організаційні та соціальні зміни⁴².

Серед вагомих реформаційних змін можемо виокремити *радикальне оновлення кадрів*. Коли значну частину співробітників старої

⁴² Тут і далі наводяться результати інтерв'ювання пенітенціарного персоналу Естонії, яке проведено в рамках міжнародного візиту до Естонії одним з авторів дослідження у 2025 р.

системи було звільнено, натомість набрано нових співробітників з чіткими мовними (естонськомовні працівники), професійними й етичними вимогами. Орієнтувалися на естонськомовних громадян, що дозволило розірвати зв'язки між адміністрацією і кримінальними колами, які історично формувалися ще за радянських часів⁴³.

У такого персоналу більше немає поваги до ідентичностей, породжених кримінальною субкультурою: «Раніше були тюремні наглядачі, які, поглянувши на тебе, відразу розуміли, чи ти авторитет, чи ти звичайний в'язень... Але тепер я опинився в новій в'язниці. І цей наглядач викликає мене. Йому, мабуть, 22–24 роки. Він каже: «Ось у цю камеру я тебе і посаджу». А я кажу: «Ні, не посадиш. Ти посадиш мене в ту камеру, яку я хочу». А він каже: «Чому?» А я кажу: «Тому що я такий-то». А він каже: «Я не знаю, хто ти такий»... Я був абсолютно шокований усім цим» – Rodion⁴⁴.

Новий персонал проходив та проходить постійне спеціалізоване навчання з акцентуванням на динамічній безпеці та управлінні конфліктними групами тощо.

Не менш важливим кроком є диференційоване розміщення вразливих категорій в'язнів та осіб, що могли стати об'єктами дискримінації в тюремній ієрархії. Засуджені за сексуальні злочини утримувались в окремих секторах, де працював підготовлений персонал. Окремо ізолювали й осіб з так званої «верхньої касті» — кримінальних авторитетів, які могли здійснювати вплив на інших. Цей підхід дозволив мінімізувати ризики відтворення традиційної неформальної ієрархії.

Естонська пенітенціарна система виробила жорсткі, але прозорі механізми реагування на прояви субкультурної поведінки. Ув'язнені, які намагалися демонструвати свій особливий ієрархічний статус або впливати на інших, підлягали дисциплінарним стягненням. Водночас застосовувалися й більш «м'які» інструменти, зокрема *організація побуту*, що знижувало можливість соціальної ізоляції або формування «кастових» привілеїв.

Так, адміністрація естонських в'язниць суттєво обмежила використання засудженими особистого одягу: всі в'язні почали носити

⁴⁴ Slade G., Zeveleva O. The pains of prison reform: Informal prisoner governance and penal subjectivities in Estonia and Lithuania. *Punishment & Society*. 2024. URL: <https://doi.org/10.1177/14624745241248930> (date of access: 09.09.2025).

однакову форму, що зменшує диференціацію за вартістю і доглядом за нею. Також у в'язницях припинили використовувати загальні кімнати для приготування та споживання їжі (замість цього приготування їжі відбувається централізовано в єдиних спільних ємностях, їжа видається покамерно в однаковий посуд, що після використання повертається і централізовано миється).

Крім того, вживаються заходи з однакового ставлення щодо підтримання порядку у в'язниці. За прибирання приміщень адміністрація виплачує винагороду, а відмова від роботи з субкультурних мотивів призводить до дисциплінарних стягнень.

Доволі цікавим є зменшення нелегального поширення умовних платіжних одиниць у вигляді тютюну, цигарок, наркотичних речовин. Як не дивно, саме через контроль над цими потоками кримінальні авторитети посилювали свій вплив на інших ув'язнених. У відповідь на це Естонія реалізувала поетапну політику обмеження куріння. Це стосувалося встановлення спеціальних місць для паління, запровадження ліміту сигарет на одну особу й остаточної заборони паління. Паралельно було суттєво посилено протидію поширенню наркотичних речовин у в'язницях, зокрема осучаснено систему нагляду та охорони, обладнано персонал та інфраструктуру в'язниць сучасними інноваційними рішеннями, запроваджено ефективну антикорупційну політику серед персоналу. Проведені заходи призвели до фактичної неможливості організованого поширення наркотиків і тютюну у в'язницях, що позбавило злочинних лідерів ключових інструментів впливу.

Особливо цікаве ставлення естонських пенітенціаріїв до спорту в'язнів, так званих тренажерних комплексів. Засуджений М., що відбуває покарання в естонській в'язниці, скаржився на обмеження фізичної активності та навіть неможливість підтримання спортивної форми: «Адміністрація вважає спорт особливо небезпечним, бо він робить в'язнів сильнішими... Під час прогулянки не дозволяється виконувати певні вправи — це абсурд», — зазначає М.⁴⁵

В естонських в'язницях тимчасово зменшили кількість і доступ до спортивних тренажерів, бо їх використовували банди, не пускаючи

⁴⁵ Slade G., Zeveleva O. The pains of prison reform: Informal prisoner governance and penal subjectivities in Estonia and Lithuania. *Punishment & Society*. 2024. URL: <https://doi.org/10.1177/14624745241248930> (date of access: 09.09.2025).

інших в'язнів. Тренажери були фактором розділу по субкультурі. Нині в Естонії є єдине відділення для тих, хто себе позиціонує в субкультурі, і там тренажери наявні саме у відділенні, щоб це не диференціювало їх негативно.

Досвід Естонії у протидії тюремній субкультурі є релевантним для України, однак його не можна просто перенести через відмінності криміногенного складу, що утримується в установах, етнічного складу в'язнів та фінансових можливостей ДКВС України.

Наступною європейською країною, досвід якої заслуговує на увагу, є **Польща**. У цій країні боротьба з тюремною субкультурою здійснюється через поєднання правових та виховних заходів. Кримінально-виконавче законодавство Республіки Польща прямо забороняє участь у неформальних групах, використання «gważy» (сленгу, тюремного жаргону) та символів субкультури (малюнків, татуювань), а також адміністрація колоній враховує умову «непідтримання субкультури» в'язнів як підставу для умовно-дострокового звільнення. Польська пенітенціарна система практикує *поділ засуджених залежно від їх статусу, рівня небезпечності та субкультурної належності*. Це зменшує вплив «grupsujący» (лідерів субкультури) на інших в'язнів. Розвинута система виховного та дисциплінарного впливу, наявні практики застосування дисциплінарних заходів до тих, хто активно підтримує субкультурні традиції (наприклад, відмова від роботи, вживання жаргону, приниження інших тощо). Персонал у таких випадках зобов'язаний вчасно реагувати, щоб не допустити зміцнення «ієрархії». Водночас розвиваються *програми ресоціалізації та психологічної підтримки*. Індивідуальні програми роботи з ув'язненими спрямовані на розвиток навичок самоконтролю й подолання агресії, участь у трудовій діяльності, навчанні, терапевтичних заходах, на створення альтернативних форм авторитету й безпеки. Окрім того, з особами, які не є членами в'язничної ієрархії «grupsujący», працюють психологи та вихователі за спеціально розробленими програмами, які мають на меті зниження відчуття самотності та подолання агресії, адже саме відчуття беззахисності часто штовхає ув'язнених до приєднання до субкультури⁴⁶.

⁴⁶ Michalska A., Michalski D. ZACHOWANIA NIEPOŻĄDANE W ZAKŁADACH KARNYCH WYBRANE ZAGADNIENIA. Warszawa : Wydawnictwo Akademii Ekonomiczno-Humanistycznej, 2020. 110 p. URL: <https://vizja.pl/wp-content/uploads/2021/06/Zachowania%20niepożądane%20w%20zakładach%20karnych.pdf.pdf>.

Доволі цікавою для України є практика роботи з так званими «нейтральними» засудженими, яка спрямована на зменшення їхньої вразливості та запобігання втягуванню до тюремної ієрархії.

Розглядаючи досвід подолання субкультури в **Литві**, варто зазначити, що провідним інструментом є ізоляція таких осіб⁴⁷. Так, у Вільнюській в'язниці різні члени ієрархії засуджених поділені на поверхи для безпеки. Четвертий, третій поверх — для «мужиків», другий — це для «ožiai/kazlabanditai» (козлів/козлобандитів), перший — для «gaidžiai» (півнів). У Литві під час приймання засуджених у приймальному відділенні та коли засуджений перебуває на карантині, співробітники ставлять йому неформальні запитання на кшталт «Хто ти по життю? З ким можеш жити?», щоб визначити, яке місце в'язень може зайняти у спільному житті у в'язниці. Тих, хто суворо дотримується неформальних правил тюремної субкультури, і тих, хто не зацікавлений у роботі та сприймається як такий, що схильний порушувати установлений порядок, утримують в окремому секторі. В'язнів, які бажають повністю відмовитися від підтримання традицій субкультури (так звані «слони»), розміщують в окремому секторі. Особи, що посідають найнижчу сходинку в тюремній ієрархії, розміщують також в окремих секторах. Наркозалежних можуть перевести до реабілітаційного сектору за їх запитом. Є і спеціально розроблені програми, однак, за словами практичних працівників, вони не діють⁴⁸.

Цікавим у литовській моделі є саме диференційований підхід до розміщення засуджених залежно від їхнього статусу в тюремній ієрархії, що дозволяє знижувати рівень конфліктності та забезпечувати базову безпеку. Подібний досвід уже існує в Україні — зокрема, у Старобабанівській виправній колонії у 2024 році був пілотний проєкт, де також практикується розділення засуджених за неформальними ознаками для мінімізації ризиків насильства та тиску з боку інших в'язнів, що мають вищий статус.

Penal Reform International (PRI) у співпраці з Ініціативою з реабілітації вразливих груп представила 2020 року ґрунтовне дослідження під назвою «Вплив кримінальної субкультури на управління пенітенціарною установою: основні висновки». Це дослідження, що

⁴⁷ Reivytytė B. Kalėjimo subkultūra ir jos reikšmė kalinčių asmenų resocializacijai : extended abstract of Bakalauro darbas. Vilnius, 2024. 61 p. URL: <https://share.google/nGLXzZc9M576XEe4l>.

⁴⁸ Там само.

фокусується на пенітенціарній системі Грузії, є результатом аналізу міжнародного та місцевого досвіду, включно з якісними інтерв'ю з 51 респондентом (колишніми й тими співробітниками, які працюють в установах, експертами, колишніми ув'язненими) та вторинним аналізом звітів.

Дослідження виявило, що в грузинських в'язницях домінує чітко визначена ієрархічна структура серед ув'язнених, що охоплює «Palazhenets» («Палаженців»), «Watchers» («Наглядачів»), «Good guys» («Хороших хлопців»), «Muzhiki» («Мужиків»), «Kazyol» («Козлів») та найбільш маргіналізованих «Hens» («Кури»)²⁵.

Роль персоналу в цьому контексті є складною. Співробітники часто працюють у стресових умовах, зі значним дисбалансом між кількістю персоналу та ув'язнених, що сприяє професійному вигоранню та високій плинності кадрів. Спостерігається, що інституційна культура часто формується під впливом ув'язнених, а персонал іноді навіть повторює стигматизовані оцінки, які використовуються в'язнями.

PRI в рамках проведеного дослідження висуває низку рекомендацій для протидії кримінальній субкультурі, які містять:

- 1) розроблення державної стратегії боротьби з кримінальною субкультурою та посилення міжвідомчої співпраці;
- 2) модифікацію інфраструктури пенітенціарної системи та впровадження класифікації ув'язнених за ризиками;
- 3) обмеження участі ув'язнених в управлінні лише освітніми та реабілітаційними заходами, забезпечення прямого спілкування адміністрації з усіма ув'язненими;
- 4) забезпечення всіх ув'язнених рівними матеріальними та гігієнічними засобами для усунення залежності від неформальних систем, а також розроблення стратегії боротьби зі «спільними фондами»;
- 5) покращення правового статусу, умов праці та психосоціальної реабілітації персоналу;
- 6) впровадження системи мотивації для ув'язнених, яка заохочує відмову від субкультурних норм;
- 7) усунення корупційних зв'язків з кримінальними авторитетами та забезпечення рівного ставлення до всіх ув'язнених⁴⁹.

⁴⁹ Influence of Criminal Subculture on the Management of Prisons. URL: <https://www.penalreform.org/resource/influence-of-criminal-subculture-on-the-management-of/>.

Деякі рекомендації PRI доцільно впровадити в українську пенітенціарну систему, адже грузинська система тюремної субкультури так само, як і України, має схожі ознаки, є одним зі спадків радянської системи.

Ще однією з країн, що розташована у Східній Європі та має значні проблемні питання, пов'язані з тюремною субкультурою, є **Молдова**. Паралельно з офіційними правилами в молдавських в'язницях процвітає кримінальна субкультура зі своєю ієрархією та законами. Ця субкультура не тільки існує, але часто адміністрація заплющує на неї очі або навіть використовує для підтримання видимого порядку⁵⁰. Серед перших кроків та небагатьох позитивних моментів, пов'язаних з подоланням в'язничної субкультури в Молдові, є *розроблення та впровадження «Плану дій щодо приведення пенітенціарних установ у відповідність до європейських стандартів та боротьби з кримінальною субкультурою на 2024–2027 роки»* (Planului de acțiuni privind alinierea instituțiilor penitenciare la standardele europene și combaterea subculturii criminale pentru perioada 2024–2027)⁵¹. У плані передбачено низку заходів щодо збільшення кількості ув'язнених, залучених до праці, що сприяє їхній ресоціалізації та зайнятості. Зменшення контактів між новими ув'язненими й тими, хто перебуває в місцях позбавлення волі тривалий час, що спрямовано на обмеження передачі субкультурних норм та ієрархій. Організація інформаційних сесій та складання індивідуалізованого щоденного графіка для кожного ув'язненого, що сприяє структурованості життя у в'язниці та зменшує можливості для неформальної діяльності. Покращення умов тримання, забезпечення доступу до якісних послуг⁵².

Що стосується **українського досвіду**, то у 2024 році запроваджено *пілотний проєкт у державній установі «Старобабанівська виправна колонія № 92»*, де працівниками установи проводилось викорінення проявів злочинної ієрархії, коли одні засуджені дискримінують та

⁵⁰ Камери з килимами, «опущені» і сектори, куди не ризикують заходити наглядачі: Що відбувається у в'язницях Молдови? *Дмитро Ягунов*. URL: <https://www.yagunov.in.ua/md-sbc/> (дата звернення: 22.10.2025).

⁵¹ Consultarea publică a Planului de acțiuni privind alinierea instituțiilor penitenciare la standardele europene și combaterea subculturii criminale pentru anii 2024–2027. *Ministerul Justiției al Republicii Moldova*. URL: <https://justice.gov.md/ro/content/consultarea-publica-planului-de-actiuni-privind-alinierea-instituțiilor-penitenciare-la> (date of access: 22.10.2025).

⁵² Măsurі pentru reducerea subculturii criminale în penitenciare. *Ministerul Justiției al Republicii Moldova*. URL: <https://justice.gov.md/ro/content/masuri-pentru-reducerea-subculturii-criminale-penitenciare> (date of access: 22.10.2025).

принижують інших. У цій установі створили окреме відділення для засуджених, яких дискриміновано. Працівники вищезгаданої установи здійснили роботу щодо виявлення таких засуджених і отримали від них заяви про переведення до цього відділення.

Згадане відділення мало окреме локальне розташування, доступ до нього іншим засудженим, які не проживають у цій дільниці, обмежено.

Таке спеціально створене відділення мало гідні побутові умови для проживання, які водночас є рівнозначними з умовами проживання інших засуджених.

Очолювати таке відділення призначили досвідченого працівника, який добре зарекомендував себе в роботі з різними категоріями засуджених і має авторитет серед колег та самих засуджених. Для підтримання роботи відділення залучено кваліфікованих співробітників з оперативного відділу та відділу нагляду і безпеки. У відділенні припинено дискримінаційні практики, зокрема засуджені більше не харчуються окремо за «стигматизованими» столами, а приймають їжу відповідно до загального графіка та розпорядку дня. Начальник відділення активно працює із засудженими: проводить інформаційно-просвітницькі та корекційні заходи, залучає психолога, організовує тренінги.

Крім того, станом на кінець 2024 року з двома засудженими із цього відділення було укладено цивільно-правові договори на виконання робіт з прибирання санвузлів. Їхня праця стала офіційно оплачуваною⁵³.

Такий проєкт реалізує рекомендації СРТ у частині забезпечення офіційної оплати праці засудженим, які виконують найбільш брудну та непрестижну роботу, а також у створенні безпечного середовища для осіб, що зазнавали дискримінації. Подібна практика, безумовно, заслуговує на поширення, адже сприяє подоланню дискримінаційних проявів та формує підґрунтя для ефективної ресоціалізації. Водночас існує ризик формування нової неформальної ієрархії серед самих осіб, які раніше були дискримінованими, що вимагає постійного моніторингу ситуації та системної превентивної роботи персоналу установи.

⁵³ Pilot project "Protecting discriminated prisoners based on criminal hierarchy" (CPT report 2023). URL: <https://drive.google.com/file/d/14Bsd3qiXxEkqCCSznLfBM4zV4qLjL1PH/view> (date of access: 02.08.2025).

РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ЗМЕНШЕННЯ ВПЛИВУ В'ЯЗНИЧНОЇ СУБКУЛЬТУРИ ТА ІЄРАРХІЇ В ПЕНІТЕНЦІАРНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ

- **Не заохочувати в'язничну субкультуру та ієрархію на побутовому рівні мовлення персоналу і засуджених.** Для цього визначити і встановити на методичному рівні допустимі та заборонені до вживання терміни, що характеризують касти злочинної ієрархії. При цьому не заперечується існування і поширеність в'язничної ієрархії в пенітенціарній системі України, пропонується романтизоване і принижене використання цих термінів замінити на інструментальне, необхідне для роботи з мінімізації. Після роз'яснення цього для персоналу — заохочувати вживання лише допустимих термінів і не практикувати навіть у побутових розмовах дискримінаційних за змістом категорій для нижніх та верхніх каст в'язнів. Засудженим роз'яснити, що вживання таких категорій буде розглядатись як ознака визнання злочинної ієрархії, дисциплінарно каратися (за використання мови ворожнечі) та негативно оцінюватися на всіх етапах оцінки ресоціалізації засуджених.

- **Базовим підходом зі зменшення впливу в'язничної субкультури та ієрархії розглядати ідентифікацію належності до в'язничних каст та окреме тримання представників верхніх та нижчої каст засуджених.** Розглядати показову самоідентифікацію у *верхніх кастах* та кроки з поширення злочинного впливу як дисциплінарний проступок з вибором заходів впливу з відокремлення від інших засуджених на підставі вжиття заходів безпеки, поміщення до дисциплінарних приміщень та діляниць посиленого контролю. При цьому не встановлювати додаткових обмежень на заходи соціально-виховного та ресоціалізаційного напрямку, залучення до робіт з благоустрою та праці, враховуючи додаткові заходи контролю. Також не допускати необґрунтованого одиночного тримання такої категорії, для чого за потреби використовувати процедури переведення засуджених. Щодо осіб, які ідентифікують свою належність до нижчої касти або потенційно можуть зазнавати дискримінації від інших засуджених на підставі вчинених ними злочинів або особистісних чи

поведінкових характеристик (як тимчасовий захід до визнання прогресу системи в подоланні явищ в'язничної субкультури та ієрархії), практикувати окреме тримання у відділеннях (кімнатах). Особливу увагу приділяти призначенню на посади начальників таких відділень (дільниць), де тримаються вищезазначені категорії в'язнів, досвідчених і компетентних працівників, з додатковим матеріальним та іншим стимулюванням й недопущенням проявів їхньої стигматизації іншим персоналом з урахуванням специфіки їхньої діяльності. За роботу з відділеннями (дільницями) з перебуванням ідентифікованих представників верхніх каст закріплювати на рівні посадових інструкцій представників напрямів режиму та оперативно-розшукової діяльності.

- **Викорінювати візуальні прояви наявності в'язничної субкультури в установах.** Такими розглядати спеціальні зображення та позначки на приміщеннях та у службових документах, на одязі; окремі столи у їдальні та ліжка в житлових приміщеннях; маркований столовий і робочий інвентар для підкреслення нижчої касті та елементи підкресленої розкоші верхньої касті в облаштуванні окремих житлових кімнат. Неприйнятними практиками має визнаватись встановлення самими засудженими візуального дизайну приміщень, навіть якщо ремонти здійснювались за рахунок благодійної допомоги. Виявлені ознаки фізично усувати з матеріальною і дисциплінарною відповідальністю осіб, які їх зробили.

- **Усвідомлювати і не допускати прояви в'язничної субкультури на процедурному рівні функціонування установ ДКВС України.** Такими розглядати окреме шикування під час перевірок або пересування в установі, окремий (після всіх) графік миття в лазні (використовувати алфавітний та структурний порядок); необґрунтоване окреме проживання ідентифікованих у належності до верхніх каст у поєднанні з покращенням за рахунок благодійної допомоги дизайном їхніх приміщень, послаблення вимог до ізоляції та обмеженого пересування між окремими дільницями, у тому числі доступ до дільниці тримання на карантині новоприбулих засуджених з інших відділень.

- **Впроваджувати рівні підходи до праці засуджених.** Викорінювати дискримінаційне формування визначення місця праці; черговості робіт з благоустрою або неофіційне залучення до окремих робіт «принизливого» змісту тих самих засуджених; заборона доєднуватися до спільних соціальних або спортивних заходів для певних засуджених з нижчої касты або вимога перебувати там окремо від інших. За прикладом пілотного проєкту у Старобабанівській ВК № 92 запровадити роботу з прибирання житлових приміщень та санвузлів на оплатній основі.

- **На особливому контролі тримати заходи документування і кримінальної відповідальності за статтями Кримінального кодексу, спрямованими на зменшення злочинного впливу та злочинних організацій (ст.ст. 255-255-3 ККУ).** Визнання пріоритетності документування цих правопорушень порівняно з механізмом кримінальної відповідальності за злісну непокору вимогам адміністрації установи виконання покарань. Вживати додаткових заходів з навчання взаємодії персоналу установ ДКВС з відповідальними за цей напрям посадовцями інших правоохоронних органів.

- **Вживати первинних заходів із запобігання поширенню в'язничної субкультури під час тримання під вартою.** Особливу увагу приділяти роз'єднанню вперше і раніше судимих, неповнолітніх від дорослих. Впровадити управлінські підходи щодо безпекового роздільного тримання за рішенням адміністрації осіб, які чинять злочинний вплив, та тих, які ідентифікують себе або можуть підлягати дискримінаційному ставленню з боку в'язнів.

- **Усвідомлювати дотичність роботи зі зменшення впливу в'язничної субкультури та ієрархії до інших напрямів діяльності пенітенціарних установ та враховувати цей аспект в організації роботи цих напрямів.** Удосконалити наявні та створити окремі корекційні та соціально-виховні програми, спрямовані на недискримінацію та зменшення впливу в'язничної субкультури та ієрархії, а також роботу із психологічною вразливістю, подолання

залежностей. Системно впроваджувати підходи динамічної безпеки, що дозволяє вчасно ідентифікувати та корегувати безпекову ситуацію в установі та виявляти прояви дискримінації та злочинного впливу. Підтримувати проєкти модернізації просторів та в'язничної інфраструктури, надавати перевагу кімнатному зі спільними просторами денного перебування замість гуртожиткового типу обладнання в'язничних приміщень. Підтримувати роботу і системно розвивати інститут інспекторів з прав в'язнів як посадовців, що сприяють ефективній роботі зі скаргами та налагоджують довірливі взаємини із засудженими.

- **Розробити стратегію подолання неформальної в'язничної ієрархії як окремий стратегічний документ в'язничного управління або частину більшої стратегії реформування пенітенціарної системи, формувати на всіх управлінських рівнях ДКВС України операційні плани дій з конкретними індикаторами результативності.** Ця система документів може охоплювати визначення термінів, проявів і ризиків, пов'язаних із функціонуванням в'язничної ієрархії; розроблення механізму моніторингу ситуації за цим аспектом у пенітенціарних закладах; конкретні завдання, що встановлюються для різних рівнів поширення в'язничної ієрархії в установах ДКВС та враховують локальний контекст; організацію міжвідомчої взаємодії органів кримінально-виконавчої системи, поліції, прокуратури та правозахисних інституцій тощо. Інтегрувати повідомлення про випадки, що мають додатковий тег «прояв субкультури», до системи обліку надзвичайних подій з автоматизованою аналітикою. Розглядати систему цих заходів як один із пріоритетів реформування в'язничної системи України зі встановленням відповідальних осіб на основі посадових інструкцій.

- **Будувати роботу зі зменшення впливу в'язничної субкультури та ієрархії в пенітенціарній системі України на обґрунтованих і вимірюваних показниках управлінської результативності.** Такими може визнаватися кількість осіб, ідентифікованих як належні до верхньої та нижчої касти в'язнів, що не збільшується без поважних причин. При цьому не розглядати роботу з мінімізації впливу в'язничної субкультури та ієрархії як причину

стимулювання персоналу системи для усунення формалізму і приховування, ця робота має розглядатись як система заходів поводження із соціальною «хворобою», що виникла через незалежні від волі персоналу конкретної установи причини. При цьому розглядати встановлення ознак заохочення злочинної субкультури у приміщеннях установи як персональну відповідальність керівника установи та осіб, які свідомо допустили ігнорування встановлених заходів зі зменшення впливу в'язничної субкультури та ієрархії.

- **Запровадити спеціалізований освітній курс та навчальні теми для підвищення кваліфікації і службової підготовки для персоналу пенітенціарних установ з протидії неформальній ієрархії.** Курс має охоплювати зміст і концепцію стратегічних і операційних планів з поступового подолання в'язничної субкультури та ієрархії; методичні рекомендації з розпізнавання проявів злочинної субкультури; навчальний матеріал, що надасть можливість сформулювати у співробітників навички організації безпеки в установі виконання покарань, яка поєднує в собі позитивні взаємини персоналу із засудженими зі справедливим ставленням і цілеспрямованою діяльністю, що сприяє їх майбутній реінтеграції в суспільство (динамічна безпека) та ненасильницькій комунікації, протидії та запобіганню насильства у в'язницях. Проводити окремі управлінські та тренінгові активності для осіб, задіяних на різних рівнях роботи зі зменшення впливу в'язничної субкультури та ієрархії.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**Галай Андрій Олександрович,
Кисельов Дмитро Валентинович**

**ЗАПОБІГАННЯ В'ЯЗНИЧНІЙ СУБКУЛЬТУРІ
ТА ІЄРАРХІЇ.
ІНОЗЕМНИЙ ТА УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД**

Наукове дослідження

Редактор літературний
Комп'ютерна верстка і макетування

Махотко О. П.
Чайковський Ю. О.

Думки авторів можуть не збігатися з позицією читачів та рецензентів.

Підписано до друку 15.01.2026. Формат 60×84/16.
Друк різнографія. Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 2,42.
Тираж 100 пр. Зам. № 149/25.

Редакційно-видавничий відділ Пенітенціарної академії України
14000, м. Чернігів, вул. Гонча, 34.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 8016 від 23.11.2023 р.